

Prohászka Ottokár Modern katolicizmus

Mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyar nyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

PROHÁSZKA OTTOKÁR
—
MODERN KATOLICIZMUS

Impresszum

Prohászka Ottokár
Modern katolicizmus

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció a Szent István Társulatnál megjelent *Prohászka ébresztése* című antológiából vett esszé elektronikus változata. A szöveget a mai helyesíráshoz igazítottuk, és elláttuk magyarázó jegyzetekkel. A lábjegyzetek P. Meskó Lajos Sch. P. munkája. Címképpül a *Modern katolicizmus* című könyv címlapját használtuk.

Tartalomjegyzék

Impresszum.....	2
Tartalomjegyzék	3
I. Modern apostolság	4
II. Öntudatos vallásosság.....	7
III. A művelt katolikus hitbeli s erkölcsi kredója	9
IV. A kultúra sajátos értékei	12
V. Munka és vallás.....	16
VI. Tudományos kérdések.....	19
VII. Egyházas érzületünk	21
VIII. Etikai reformtörekvések.....	24
IX. Klerus – laikus	26

I. Modern apostolság

Az apostolok elférköztek a Caesar palotájába s a rabszolgák börtönébe egyaránt; szembeállították lelkük pünkösdi világát az akkori kultúrával s meghódították azt Krisztus számára. A nyugat lassanként elváltozott az új fénytől s a lelkek átalakultak a pünkösdi tűzben. Óriási nagy munka volt az, mely századokon át lefogta az emberi törekvést s érdeklődést. *A nyugati világ végre is, úgy ahogy, a kereszténység elvei szerint alakult át.* Az egyház sokáig egyetlen letéteményese volt tudománynak s kultúrának; *később azonban idegenszerű irányzat jelentkezik* kebelében, melynek eszményei éppúgy, mint erkölcsi kódexe nem a természetfölötti kinyilatkoztatásnak, hanem a természetes ismeretnek erejében lépnek föl s oly világba vezetnek, melyet ész, erő s tisztára emberi gondolatok s törekvések kereteznek.

Ez a kultúra részben ellenséges, részben közönyös, aszerint, amint támad és tagad vagy csak vállalat von és hidegen folytatja munkáját, de mindenesetre idegen irányzat, idegen hatalom.

Amennyiben ellenséges, annyiban rémfelületes; pátosz és elfogultság dolgozik benne s tele van önalkotta dogmatizmussal. Lépten-nyomon találkozunk nála ilyféle kijelentésekkel, hogy a modern csillagászok megfosztották Istent lakóhelyétől –, hogy az energia megmaradásának elve a semmiből való teremtésnek s a csodának lehetetlenségét bizonyította be. Hogy az egyház tanítása szerint a föld a világegyetem középpontja s íme a természettudomány rácaffolt; tanítása szerint áthidalhatatlan űr tátong az ember s az állat közt s íme ezt az űrt a tudomány áthidalta. Csupa állítás, mely az intellektualizmusnak ki nem forrt csikóéveire vall. Ránk fog istenfogalmat, rongyosat, fogyatékosat s azt azután deizmusa s panteizmusa segítségével kifoltozza. Etikát imputál nekünk, mely a deres s a káplárbot moralitásán túl nem ér; történelmi kritikát gyakorol „elméletekkel” David Strauss és Renan¹ stílusában. Ezt az *ideológiai zsidvásárt* tudományos világnézetnek nevezi el; a tudomány népszerűsítésének címen szerteszéjjel küldi hadait, melyekben komoly, fegyverfogható férfi kevés van, de annál több dobos és rikkancs. Pszichológiája nyugtalan, lázas, hetvenkedő; lelkülete tele van felületességgel; fölfogásából hiányzik a Fölségesnek tisztelete s a mélységek érzéke.

De ott is, hol az a fanatizmus nem okvetetlenkedik s csendesebb s emberségesebb lelkület építi türelemmel a kultúra világát, nagy az idegenkedés a keresztény elvektől; más szükségletek s más igények hallatják ott szavukat s a keresztény világnézetnek krisztusi mennyboltját ignorálva, más fény- és hőforrásokat nyitnak s egy nemkeresztény kultúra áldásait érlelgetik.

Szembeszökő tény tehát, hogy *van kultúra, mely a kereszténységtől elidegenedett s ki akarja terjeszkedni az egész életre*; szembeszökő tény, hogy e kultúra fölöslegessé akarja tenni a kereszténységet. Szent Péter hajóját – mondják – a tudománynak szabadságtól fölkorbaécsolt hullámai döngetik; küzdelmeit azonban minden aggodalom nélkül nézi a haladás szelleme, mert bármi történjék a régi szerkezetű hajóval, az emberi történet nagy értéke, a kultúra nincs már rajta. Tehát elpusztulhat.

Igen, ha az élet el lehet nélküle, akkor elpusztulhat. Csakhogy a baj nem az, hogy a kereszténység pusztul el kultúrhiány miatt, hanem mélységes meggyőződésünk szerint az, hogy a kultúra pusztul el a kereszténységtől elszakadva. Azt pedig az apostoli kereszténység el nem viseli. A kultúra végre is absztrakt szó s kultúremberekben él, tehát kereszténységtől elidegenített emberekben, kik más hajón eveznek s azt kiáltják felénk: Péter hajójában a vallás, nálunk a kultúra s ez a tényállás az ő vesztük, de a mi siralmunk is.

¹ Hitetlen bibliamagyarázók. David Friedrich Strauss (+1874) főműve: *Jézus életének kritikai feldolgozása*, melyben elveti a Szentírás történelmiségét és Krisztust egy mítoszteremtő közösség képzeletének tartja. Joseph Ernest Renan (+1892) főműve: *Jézus élete*, mely Jézust csak egy csodálatos embernek mutatja be.

Ezért bátran fölvetem a kérdést: *voltunk-e már apostolai ez elidegenedett kultúrának, kik égni, fölvilágosítani, megérteni, melegíteni, alkalmazkodni, szálni s szeretni tudtak? Azokra van szükség!* Ezt a kultúrát szeretni s csodálni lehet s torzalakulásai dacára becsülhetjük áradozó életáramát, mely telítve van egyszersmind sok s nagy kegyelemmel. Vágy feszíti a lelkeket nemes ideálok után; óriási munkát fejt ki az emberi szellem s merész igényeit a kérdések oldozgatásában a mérhetetlenbe fokozza. Nem éri be a múltnak fölmelegítésével, túllép a negatív óvszereknek gátjain, milyenek a tilalom, az elzárkózás, az elszigetelés. Munkát sürget mindenütt, a kultúra minden ágában, tudományban s művészetben éppúgy, mint a technikában s a szociális intézmények kiépítésében; ugyancsak ezt a pozitív munkát elvárja a vallásos élet művelésében, a dogmát, az erkölcsöt, a kedélyéletet illetőleg is. Kulturális igényeinknek megfelelően közel kell tehát hoznunk a régi igazságokat a modern érzéshez; nevelésünket, közművelődésünket, természetfölötti erkölcsiségünket érvényesítenünk kell, hogy a kereszténység praktikus kiváltását lássa a világ.

Igen, kell, mindezt kell tennünk, mert a kultúra összes vívmányai dacára látjuk azt is, hogy *nem boldog a modern ember*, s oktalanság töle, a forgalom vasúti s hajózási vonalaitól elfeledni a Via-Sacrát, melyen mindenkinek gyalog s mezítláb kell járnia Istene s Ura felé; oktalanság a szellemi műveltségtől a szívet elfonnyasztani s vértanújává lenni világba kiáltott s ünnepelt elvek elégtelenségének. A föld kultúrájának erkölcsi energiája elégtelen; mint ahogy a föld melege elégtelen a faunának s flórának. A lelki élet megfagy, ha elfordul az Isten szellemének napsugarától. *Krisztus világosságára van szüksége* az ész prometheuszi tüzet élesztő, Krisztus karjára van szüksége a boldogságot megteremteni vágyó kultúrának.

Értsük meg tehát a helyzetet s állítsuk bele a kereszténységet a kultúrvilágba, megfelelő belátást teremtve a régi igazságokba s érvényesítve azokat a modern érzésben. Kössük össze a természetet a természetfölötti világgal, a szabadságot a tekintéllyel, a földi célokat az örök céllal. Ne rögzítsük az örvényeket, hanem építsünk rajtuk hidakat. Ne hegyezzük ki az ellentéteket egyház s kultúra közt s ne azonosítsuk a kultúra művét a hitetlenséggel; hanem tartsunk feléje s *segítsünk a profán kultúrában ki nem elégített lelkeken igaz, mély, pünkösdi hitünk őseréjével s melegével.*

Ez a törekvés eltalálja a helyes s jogos alkalmazkodást. Mert ahogy föltalálta magát az egyházi érzés Szent Pál, Jusztin császár, Nagy Károly korában vagy a középkor későbbi századaiban s vitte előbbre a világfejlődést; éppúgy tudja eltalálni a hangot manapság, hiszen apostoli és katolikus. S a hangot el kell találnunk, mert bizonyos igaz, hogy érzésben, fölfogásban különbözünk a középkori érzéstől s gondolkozástól; intézményeink mások lettek, az egyén jogi s társadalmi helyzete s ezzel együtt pszichológiája egyben-másban elváltozott. Haladás és tevékenység a mi korunk jelszava s mi mindnyájan tele vagyunk szimpátiával e haladó s tevékeny szellem iránt. Nem azonosítjuk magunkat Jusztin császár vagy Nagy Károly vagy a középkor kultúrájával, mert látjuk, hogy minden korban fakadnak termékeny csírák s impulzusokkal van telítve a világ; hasonlóképpen nem maradunk hitünkkel, reményünkkel a múltnak zátonyain, hanem átvisszük kincseinket a jelenbe. A modern kornak értelmi s érzelmi értékei iránt nem vagyunk elfogultak s vívmányait úgy a tudomány, mint a kulturális intézmények terén nemcsak nem ignoráljuk, hanem bevisszük természetfölötti életünk szférájába s a szép természet minden nemesítését saját lelki világunk gazdagításának tekintjük. Túlemelkedünk hitünkben s reményünkben a természeten, de ugyanakkor élénk összeköttetésbe lépünk élettel, tudománnyal, kultúrával, hogy ne álmatag passzivitásban, hanem gyakorlati aktivitásban éljük át a keresztény életet. Elhiszem, hogy lehetnek itt összeütközések s ellenkezések, lehetnek nézeteltérések, de a problémát végre is csak az fejtí meg, ki a régi kereszténységet vallja s amellet erős, reményteljes, aktív részt kér a XX. század munkájából. Teljesen keresztény alapon állni a hit s erkölcs dolgában, de a XX. század kultúrvilágában élni. Ezt a harmonikus felfogást kell kidolgozni s közvéleménnyé emelni.

Az apostoli lélek e kiolthatatlan hevével s a krisztusi szeretetnek ez energiájával állok bele a kultúrvilágba; nem nézek vissza vágyódva se Jusztin császár, se Nagy Károly, se III. Ince korába, hanem előre nézek, hová az Isten gondolatai irányulnak. Száműzetni, exkommunikálni nem engedem magamat e kultúrvilágból semmiféle maradiság címén, akár tudományos, akár művészeti, akár erkölcsi vagy szociális mankó alapján. Fölemelem szavamat a haladás fanatikusai ellen, kik az elváltozott érzés nevében mondják: „Önöknek már befellegzett; nem értjük nyelvüket”. Az ördög-szigetére a vallást, az egyházat nem engedem eltoloncoltatni; ez is deportáció s nem tiszta munka. Annál inkább megkísértem rámutatni arra a fejlett, öntudatos vallásosságra és erkölcsiségre, melyet a világba bele kell állítanom, valamint azokra az értékes elemekre s arra a sok új nézőpontra, melyekkel meg kell barátkoznom, hogy egymást megértsük és segítsük.

Így érvényesül majd hitünk s vallásosságunk a modern világban is régi hódító erejével.

II. Öntudatos vallásosság

A haladás vágya nem hunyja be szemét, hanem virraszt s kutat tovább. Konkvisztádori hangulata van s nem szabad rászólnunk, hogy elég legyen már a hódításból; nem szabad őt leinteni, hogy eddig s ne tovább, hanem arra kell iparkodnunk, hogy a vallásosság terén is nagyfokú műveltségre tegyen szert; ne legyen az egyoldalúan csak az ész műveltsége, hanem egész ember belső világának átszellemülése.

E részben rendkívül hátra vagyunk, művelt vallásosságú ember kevés van; kevés van abból a műveltségből, mely mély, sokoldalú s vallásos is legyen.

Mi művelt, fejlett vallásosságot sürgetünk.

Tehetségeinkkel s ösztöneinkkel benn állunk a világban s érvényesülnünk kell; ki kell azokat fejlesztenünk, vagyis jó, ha sokat tudunk, minél többet, ez a tudomány; alakítanunk kell a világot gondolataink, eszményeink szerint, ez a technika s a művészet; jót kell tennünk s nemesen élnünk, ez az erkölcs; a végtelen Istennel, Urunkkal s Atyánkkal viszonyba kell lépünk s nemcsak nemesen, de istenileg kell élnünk, ez a vallás. Négy eleme a belső világnak; négy szeráfszárnya a léleknek. Mind a négynek össze kell fognia, hogy gazdagon s szerencsésen alakíthassa az életet. *Tudni, ismerni kell az igazat, alakítani a szépet, gyakorolni a jót s átélni az Istent.* Nem szabad ezeket egymástól elszakítani, sőt még elszigetelni sem; ha szétszakítjuk, életet rontunk; ha elszigeteljük, lelket bénítunk.

Tehát egyesíteni e fölséges irányokat! Művészet s erkölcs könnyen egyesíthető a legmélyebb s a legbensőségesebb vallásossággal; sőt ennek mélységeiben nyílnak termékenyséjük forrásai; benne rejlik lendületességük s erejük titka. A művészet, különösen a költészet, elmélyed a végtelenbe, hogy az örök igazság s szépség reális honából hozzon le tüzet s világosságot s ugyancsak az erkölcs az eszmények verőfényében rátalál minden erkölcsi jónak s törvénynek örök forrására s e csodálatos szellemi világ mennyboltjának szemléletéből kölcsönzi leghathatósabb motívumait s inspirációit s lendületet merít az önzetlen cselekvésre. De mindenekelőtt szükséges, hogy soha se állítsuk a vallást ellentétbe a tudománnyal s kultúrával. Isteni kincsek ezek; Isten adta az észbeli tehetségeket, hogy kifejlesszük azokat, hogy erő s jobblét járjon nyomaikban. Isten adta, hogy segítsünk magunkon. Mélyen meg vagyok győződve, hogy az isteni gondviselés ellen fölhozott sok nehézségeket azzal kell megoldani, hogy mondjuk: igen sok a baj, rémséges a szenvedés káosza s az ember megzavarodik Istenbe vetett hitében s bizalmában; de emberek, emelkedjete magasabb nézőpontokra s eltűnnek nehézségeitek. Azért is van az a sok baj, mert még nem használtátok föl erőiteket s tehetségeiteket, melyeket Isten adott, hogy a bajokat leküzdjétek. Isten adta, hogy segítsünk magunkon; tehát rajta, fejlesszük ki s eltűnik a sok baj a földről. Technikánkkal meg kell szüntetnünk az árvízveszedelmeket; higiéniankkal a ragályokat; forgalmunk s intézményeink tökéletesítése által az éhhalált. Küzdenünk kell a balesetek ellen; villámcsapás ellen villámhárítóval, jégeső ellen viharágyúval. Kell; Isten így akarja; akarja, mert erőt adott hozzá, erőt a védelemre, egy szebb s jobb világ megteremtésére. Nincs tehát igaza Gyaunak², aki azt állítja, hogy az élet minden viszonylataira kiterjeszkedő biztosítás lesz egyik legerősebb harcosa a szabadgondolkodásnak; ellenkezőleg a jobb világ az Isten gondolatainak mélyebb fölértésére segít s a jobb világban szebben s mélyebben szélesedik majd ki a léleknek az a tengere, melyen az ég, a halhatatlan élet tükröződik.

Tehát rajta, áradjon ki szellemi tehetségeink kifejlesztésének révén a szebb, mélyebb istenismeret s érvényesítsük erőink szárnyabontása által az Istennek még rejtett gondolatait. Előbb e kilépéseket félénk lelkek prometeuszi lázadásoknak nézték, mi pedig a legmélyebb

² Francia költő, filozófus (+1888), főműve: *A jövő hitetlensége*.

földrétet hittel s szeretettel párosítjuk. Ők az ész haladásában pártütést láttak, mert kicsiny volt a szívük e szellem nagyságának helyes méltatására. Emancipálni akarjuk hát magunkat a tudatlanságtól, nyomortól és bajtól, hogy közelebb érijünk ezúton is Istenhez. Minél öntudatosabb s műveltebb lesz az ember, annál inkább belátja, hogy teste, fiziológiája szerint bele van kovácsolva a nagy mindenség mechanizmusába, de értelme, szíve s kedélye szerint kiemelkedik belőle: „Wir alle sind weltüberlegen”.³ Öntudatunk magasabban emelkedik ki a világból, mint a Himalája az Indiai-óceánból; csillagokon túlra ér! Ha Istent s lelket tagadunk, szükségképpen a legérthetlenebb rabságnak s ellentmondásnak öntudatára ébredünk s fölsír bennünk szívünk titkos s olthatatlan kínjainak s aggodalmainknak s belső világunk ürességének haragos viharja. Ah, ez az a prometheuszi kín, melyben nincs szemernyi boldogság, sem harmónia, sem szépség. Pedig szépség s harmónia a mindenségnek jellege; hiányozhatik-e akkor a mindenség koronájából, az öntudatból? Nem hiányozhatik s nem is fog hiányozni, ha az egész ember s nemcsak bénult esze indul ki a világ földrétésére.

Ha a történelemhez fordulok, ugyanarra a belátásra jutok, hogy nem szabad az emberi életet elszegényíteni s elhervasztani a profán kultúra kizárólagosságával. *A vallásos, az isteni élet az emberiségnek legmelegebb árama.* Titáni, démoni harcokban akarták kipusztítani. Égették, mint fekélyt s megvetették, mint szellemi inferioritást. A kritikának s a gúnynak éltető savaival öntözgették... Ó, vak filozófusok s kontár kultúrférfiak! Nem ismerték föl az emberi lelket. Pedig tévelyekben s abnormitásban is fölismerhették volna a kipusztíthatatlan őserőt, mely vallásosságában érvényesült. Tévely s homály kíséri a lelket, az kikerülhetetlen, mert a vallás az élet problémáját a legmélyebb gyökerénél fogja meg s túlra mutatván az ismeretlen halálutáni életbe, az érzések s szenvedélyek veszedelmes világát is fölkelte s azok behatása alól nehezen szabadul. *Nem félelem, nem kellem, nem szeretet teremtette meg a vallást, de az egész ész s az egész szív;* s félelem, kellem, szeretet működött közre, hogy megismerjük a lét s az élet ez örök s végtelen vonatkozásait, melyeket a vallás felölel. Nem kellett a vallást „kitalálni”, hanem meg kellett találni; nem kellett „kikölteni”, hanem inspirált lélekkel meg kellett látni. A léleknek világtörténelme egy nagy térdrehullás, egy nagy konfesszió: Uram – nyögi – látom, nem menekülhetünk meg tőled! Annyi a szöktetőnk, csábítóknk s kerítőnk s lelkünk még sem szabadul ki öleléseidből. Add kegyelmedet, hogy lázas káprázatainkat kidörzsölhessük szemünkből, s hogy rád vetve bízó s szerető tekintetünket, örömmel mondhassuk: Atyám, Istenem; szeretsz, mert alkottál; ó, vezess, hogy hozzád érjek s benned megnyugodjam.

Tehát szabadon ki kell eveznünk a mély tengerre s kultúránknak megfelelő magas fokra kell emelnünk vallásos életünket is. Az akkor áll majd magasán, ha minél mélyebb, ha minél bensőségesebb s öntudatosabb lesz. Ha pedig nem míveljük ki vallásos életünket, okvetlenül egyoldalú lesz lelki életünk s könnyen elvesztjük egyensúlyunkat. Ha lelkünknek a reális világ felé fordított oldala ki lesz művelve, de a magaslatok s mélységek világa el lesz felejtve, akkor száraz s unott s lendületlen lesz életünk; a mélyérzések s édes megindulások forrásai elapadnak bennünk. A kultúra ezen nem segít; az magában képtelen kiemelni s kielégíteni a több embert éppen azért, mert nem önt harmóniát s megnyugvást a létbe. Az ember lassanként szkeptikus s örömtelen lesz.

Ne vétkezzünk tehát természetünk ellen, hanem fejlesszük ki tehetségeit minden irányban; *bontsuk ki szárnyait a legmélyebb s legerősebb vágnak, mely Isten felé visz.* Győződjünk meg, hogy fölületes irányzat az, mely a tudás nagy javait szívünk odaadásának, illetőleg szívünk elvesztésének árán vette meg. Az a nagy mondás sem igaz, hogy „das Herz ist das einzig reelle Surrogat für das Genie”;⁴ szó sincs róla; az első s nélkülözhetetlen kellékét a nagy s fennkölt életnek sohasem lehet nevezni „surrogat”-nak, akármilyen geniusszal állítsuk is szembe.

³ Mindannyian világfölényesek vagyunk.

⁴ a szív a zsenire az egyetlen valóságos pótlék

III. A művelt katolikus hitbeli s erkölcsi kredója

A hit a lélek teljes odaadását jelenti az isteni valóságba s annak hozzánk leereszkedő, üdvözítő tényeiben. Valóság és tények, ezek hitünk alapja s gerince. Mikor kredót mondok, nem eszményekbe vetett hitet értek csupán, hanem Istenről, Krisztusról s megváltó s üdvözítő kegyelméről, mint nagy valóságokról való meggyőződést hirdetek. *Hitem nem ömlengés, nem érzélgés, nem szétfolyó, ködös hangulat, hanem átadás s meggyőződés a világban s a történelemben megnyilatkozott istenségről.* Nekem Jézus, a Szent Szűz, Betlehem, Názáret, Tábor és Golgota, a boldogságok hegye, nagypéntek este s húsvét reggel, a karácsonyi barlang s az Olajfák hegye a mennybemenő Krisztussal, mind természetfölötti s ugyancsak történeti valóságok. „Dieser Glaube hat Wucht und Tiefe.”⁵ Tartalma végtelen, hatalma igazság és erő. Azért is rejt pokoli s mennyei erőt a földi életbe s elkerüli a bágyadtságot, a trivialitást, az unalmat. „Scio, cui, credidi – mondja Szent Pállal – et certus sum.”⁶ Isteni a meggyőződésem s áll mint az Isten hegyei.

Gyöngé s beteges hangulat az olyan vallás, mely csak érzelem és ömlengés, melynek nincs valósága s legjobb esetben oly esztétikai érzélgés, mely elernyeszt s ki nem elégít. Hiszen a művészet is elgyengül s tönkremegy, hacsak hangulatokkal s szubjektív érzésekkel dolgozik s nem nyer inspirációkat az örök szépségnek realitásába vetett hitből; mennyivel inkább menne tönkre a kereszténység, mely szubjektív érzéseket kultiválna, tehát illúzióknak hódolna. Az ilyen hit sem nem teremt, sem nem hódít világot. A kereszténység erős, sziklaszilárd hittel lépett föl, mely a történeti Krisztusban az Istenembert s az egyházban az Istenembernek századokra kiterjeszkedő organumát látta. Komolyba vette az evangéliumot, tisztelte azt, mint Isten ígését s meggyőződésteljesen ragaszkodott hozzá. Tudta, hogy agyagból Alpesek nem épülnek, s hogy hangulatokból nem lesz sem erkölcs, sem jellem s még kevésbé világújjászületés.

Ez alapon alakul ki *lelkünk egysége, melyet jellemnek s életünk következetessége, melyet erénynek mondok*; ez a két nélkülözhetetlen kelléke minden lelki nagyságnak s szentségnek. Egységre van szüksége meggyőződésünknek, egységre akarataunknak; egyet kell hinnünk s egyet akarnunk, s bár tudom, hogy mit vett el belőle Renan és Strauss s mit adott hozzá Zola; de én nem akadok föl e génuszokon, kiknek termékenysége halvaszületett gyermekekben bírja kritikáját. Mindig holtat szülni, szomorú anyaság; ezekről mondta az Úr: hagyjátok a holtakat, hadd temessék halottjaikat! A filozófia szintén folyton temet; a mi énekünk pedig: „nekem élnem Krisztus s meghalnom nyereség”, mert ő az örök élet. Aki kapkod Krisztus s a filozófok közt, az elgyengül szkepticizmusban; az élet emlőitől elszakad, s a filozófiához, az emberi ész e gyöngé leányához pártol, kinek nincs hivatása, hogy vérszegénységében erős nemzedékeknek anyja legyen. A kételkedő lelkekben ész, fantázia, szív, kedély folytonos harcban áll egymással, s nagy tehetségek is kiapadnak s elsorvadnak az áldatlan izgalomban. De ha erőseknek is mutatják be magukat s teremtenek műveket, e műveikből felénk szomorkodó fiziognómiájukon árny és folt sötétlik s rongy a kedélyük. Mély s kielégítő fölfogás nélkül surrogatumokkal tartják föl életüket s ezt a kosztot lehetetlen, hogy elbírják sokáig.

Mi kellene nekik? Megfelel rá a 20. zsoltár: „Uram, a te erődben vigad a király – s minden keresztény Krisztussal uralkodván, király – és szabadításodon igen örvendez. Szíve kívánságát megadtad neki és ajkai óhaját nem tagadtad meg tőle; mert megelőzted őt az édesség áldásaival, fejére koronát tettél drágaköböl.” Ez kellene nekik, hogy Isten lelkükbe öntse az ő édes, erős kegyelmét s megkoszorúzza fáradt fejüket, s részükről az kell, hogy alázatos s jó szívvel forduljanak feléje s a piaci lármától fölnézzenek a gót tornyokra; ne csak a piac

⁵ Ennek a hitnek súlya van és mélysége.

⁶ Tudom, kinek hittem, és bizonyos vagyok.

kövezetét koptassák, hanem lépjenek be a dómba, mely a piacon áll, lépjenek be s menjenek föl egész az oltárig; ott boruljanak le s mondják a prófétával: vizet kerestem, mert szomjas a lelkem s elmentem a zavaros Nílushoz s onnan megint az Eufráthoz. Kerestem lelkem szomját oltani tudománnyal, majd ismét a világ hatalmával s igézetével, de hiába; nekem az élet vizei kellenek s azokat a te kezed illeteése fakasztja szívemben. Azoktól lesz üde, friss, eleven, virágos a lelkem. Egységes s erős lesz a meggyőződéselem s egységes s erős lesz erkölcsi életem is.

Még néhány szót erkölcsi életemről.

Mi ideális, parancsoló szükséglet alatt állunk, mely követeli: tedd ezt, ne tedd azt s ezt erkölcsi törvénynek hívjuk. Lelkünkben tehát csodálatosan fölséges égbolt emelkedik, telehintve az eszmények, a kötelességek s erények csillagaival s belőlük sugárzik az eszményi szépség s a kötelező szükség sugaraiban az isteni akarat. Ez az isteni akarat megtestesülve s az eszményi világot emberi életben kialakítva Krisztusban lép elém s én hódolok neki. S e hódolatomat saját életemben kiváltani s elégtelenségemet kiegészíteni, maga ez a parancsoló s vezető Úr fogja az ő kegyelmével. Az Eszményből erő, az Úrból segítő lesz; a törvény kegyelemmel párosul s általa gyöngeségemben is érvényesül.

Ez erkölcsi kredónk.

Ez a kredo tele van impulzusokkal s ébredésekkel. Nem vagyok gép, melyet gőz feszít, nem vagyok kavics, melyet a vízár, sem falevél, melyet a szél ragad, hanem *alakító, teremtő erő vagyok, Isten és én!* Teremtője vagyok az eszményi életnek, mert követelményeit mindenütt fölléptetem gondolatlanság, szokás, ösztönök, hajlamok, szenvedélyek ellen, betegség s nélkülözések közt éppúgy, mint örömben s vigaszban. Azt a bennem jelentkező eszményi világot nekem kell a külvilágba átültetnem s ha törik, ha szakad, érvényt kell neki szereznem. Ahhoz erő és fegyelem kell, mely szigorúan kivasalja rajtam a Fölségesnek járó hódolatot s mely akarni tudja az isteni akaratot. Isteni akaráttal akarni, mily fölséges program, s íme ezt az engedelmesség valósítja meg, mely éppen azért kiváló, nemes, erős akarat. Ez az erős akarat érvényesül életem egész vonalán mint rend, tisztaság, munkásság, fegyelem, pontosság, hűség, lelkiismeretesség, egyenesség, elnézés, könyörület, részvét, jóindulat, igazságosság, nemesség, hála, nagylelkűség, tisztelet, szerénység, illem, szelídség, alázat, mértékletesség, józanság, türelem, bátorság, szóval mint őserdeje a jócselekedeteknek.

Ezek a mi jócselekedeteink; az egész élet az, amennyiben öntudatos és krisztusi. Nemcsak a böjt, az ima, az alamizna; hanem egész tartalma öntudatomnak; az, hogy hogyan érzek, hogyan gondolkodom, hogyan nézek világot, embert, hogyan taksálok Istent s életet, mily jó, türelmes, dolgozó, szelíd, erős, okos vagyok... az egész élet, az egész élet az.

Eszerint a mi erkölcsünk az a szép, nemes, tiszta, erős élet, melynek törvénye, fegyelme, ritmusa, harmóniája van.

A mi erkölcsünk az az öntudatos, ideális, krisztusi bensőség, melynek külrevaló vetülete a keresztény élet. Nem azonosíthatjuk azt altruizmussal, sem önfeláldozással; nem jog- és személybiztonsággal; nem jótékonysági intézményekkel és szociális érzéssel. Ez mind kell, ez mind meg van benne, de azt nem lehet mondani, hogy nini ez az a szép, krisztusi erkölcs. Nem lehet mondani pedig azért, mert ezek mind csak részei az erkölcsiségnek s lehet belőlük néhol több, néhol kevesebb, anélkül, hogy azért szállna vagy emelkedné az erkölcsiség nivója. Ábrahámnak oly magasfokú erkölcsisége lehetett, mint akármilyen modern szentnek s a remetének olyan lehet az erkölcsisége, amilyen a Rókus-kórházban virrasztó kedvestestvérnek. *Az erkölcsiség ugyanis az én öntudatos, nemes akaratom, és érzületem a történelem korszakaitól s a társadalmi állás fokozataitól függetlenül; az erkölcsiség az én lelkem nagysága, „die Seelengröße”;⁷ az erkölcsiség a lélek szépsége és életeréje.*

⁷ lelki nagyság

Íme ez a kredo az én lelkem légköre, napsugara s erdei fuvalma. Ez a lelkek zónája. Minden kultúra szívrepesve várja, hogy e zónába beállhasson s a lelki élet bűvös hatalmainak szántóföldje lehessen.

IV. A kultúra sajátos értékei

Ez az imént jelzett kredo mint őserő áll a kultúrvilágban s nem mérközhetik vele semmi, annál kevésbé, mert ami erő s tartalom van a tudományban, azt mind fölveheti magába; de más fontos föladat vár rá, melyet úgy jeleztem, hogy *tekintettel kell lennünk a kultúra sajátos értékeire*, melyeket a közérzés nagyrabecsül, s az új nézőpontokra, melyek a gondolkodás előterében állnak ezidő szerint. Ezeket méltányolni s respektálni kell, annál is inkább, mert könnyen tehetjük s velük szemben az ellenkezés érthetetlen megcsökönyösödésnek minősülne.

E pont körül zajlik a nézeteltérések s félreértések árja. Világítsuk meg tehát.

Tisztában kell lennünk mindenekelőtt az iránt, hogy igenis *vannak elváltozások a fölfogásban s az ízlésben, s hogy a nemzedékeknek más és más az érzékük a szellemi élet irányzataival szemben*. Vannak idealista, majd megint realista kilengések s ennél fogva más látószög alatt más világításban látnak egyet-mást. Van néha hajlandóság racionalista fölvilágosodásra, mely a hittel is szakít, máskor meg inkább naiv, népies fölfogás ellen foglal állást, mely babonás is s néha hamisít is. Van néha szellemi irányzat, mely nincs a hit ellen, de nagyobb igényeket emel a belátásra, mely nem hagyja magát elcsendesíteni azzal a hatalmi szóval: ezt hinne kell, mert az egyház mondja, hanem magának e mondásnak mélyebb összeköttetéseit akarja megismerni, hogy rásegítettven a „rationabile obsequium”,⁸ az értelmes hitnek szempontjára, annál lelkesebb s bensőségesebb hittel szolgálja az Urat. Mindez a sok más és más nem ellentét kultúra és vallás közt, hanem csak új munkatér; föladata lesz akkor az emberi szellemnek a vallást az új irányzatba beállítani s ezáltal igényeit kielégíteni.

A szellemi irányzat és érzés elváltozásait főleg a következő pontokon kell szem előtt tartanunk s e szempontok méltánylása által a fölösleges idegenkedést s félreértést elkerülnünk.

a) Az első *a világnézetre* vonatkozik.

Szívesen elismerem, hogy a tudomány kitágította, sőt sokrészt elváltoztatta a világképet. Mennyivel nagyobb s szebb lett a világ a modern hívó szemeiben, mint volt a középkor lelkében! Hogyan képzei el magának ma is a közönséges ember az eget, a földet, a túlvilágot s hogyan a tudás magaslatán álló szellem? Nagy a hajlandóság szoros kapcsolatba hozni Istent a világgal s őt mintegy világléleknek szerepeltetni. Ez a hajlandóság mindenestre panteista befolyásoknak tulajdonítható, de mi teljesen lefoghathatjuk az igazság részére, ha a régi teológia nagyszerű tanát a teremtésről, isteni közreműködésről s fönntartásról aprópénzre váltjuk. *A mi Istenünk* nem az az elszigetelt, Olympuson tanyázó hatalom, hanem az *örök tevékenységnek istene*, ki léleknel is bensőségesebben áthat mindent, akiből a világmegmaradás mint *örök, végtelen akció* folyik; kinek gondolatai a fák, bokrok, virágok, jegecek,⁹ állattípusok; ki *az alakító elveket az anyagba fektette s azokat tevékenységükben megtartja*; ki a világban dolgozik s remekel arányokban s harmóniában.

Egészen más lett világképünk a mechanikus történésnek tüzetesebb fölismerése által. Tudjuk, hogy a világ fejlődését fizikai törvények intézik s hogy a legmagasabb csillagtól a legkisebb porszemig érvényesül az anyagi világban az erő s az anyagmegmaradás törvénye. A szellemi világban a szabadakaraté a teremtő s rendelkező hatalom, mely természetesen befolyik az anyagi világba is, hisz én is rendelkezhetem az anyaggal s befolyhatok mozgásaiba. De e világkép következtében nem vagyunk hajlandók a világtörténés folyamatát gyakori isteni közbelépésekkel megakasztani, amire az ember régen, mikor nem volt oly tiszta képe a történésről, ugyancsak hajlandó volt. Ez az érzület mindenestre meg fog nyilatkozni a modern ember vallásosságában, de nem rejt veszedelmet magában, hanem csak mélyebb munkára

⁸ ésszerű hódolat

⁹ kristályok

készíti a gondolatot. A mélyebb fölértés kiemeli majd a szabadságot s a gondviselést a szükségesség keretei közül s beleállítja a fájdalmat, a pusztulást, a katasztrófák hekatombáit¹⁰ az Istenről, mint Atyáról való hitünkbe.

Itt is utalok azokra a magasabb szempontokra, melyekre föl kell lépünk, hogy a benyomások megtévesztő káprázatától meneküljünk. Hogy ismét egyet említsek: *a fájdalom szükséges jó a világrendben!* Mily áldás a halál; nélkülözhetetlen föltétele minden haladásnak és fejlődésnek a jelenlegi világrendben! Évenként 30 millió ember, naponként 82000 hal meg s ez jól van így! Vajon hajótörést fog-e már most hitünk szenvedni, ha e 82000 közül egy helyen, Jamaikában vagy Valparaisóban négy, öt, tízezer ember vész el egyszerre, vagy 200-300 Courriéres-ben?¹¹ Megrendülni megrendülünk, de a nagy perspektíva segít, hogy a katasztrófákon keresztül is mentsük meg nagy gondolatainkat. Nem csodálatosabb-e az, hogy ciklonok, katasztrófák, földrengések, erupciók dacára is fejlődik a világ s eltelik isteni szépséggel?!

b) Második jellege a modern érzésnek, hogy *nagy súlyt fektet a természetre*, az Isten szép világára, az élet s erő e mérhetetlen telepére. Akarja, hogy kifejlesszük minden tehetségeinket s kiaknázzuk a természetet; akarja, hogy a természet legyen erőnk s örömeinknek közvetlen forrása, s benne pillantja meg sokoldalú megtermékenyülésünknek s gazdagodásunknak titkát. Ki akarná a gondolatok s érzések ez áramát elszilipezni? Hiszen a természetből merítjük egyéniségünknek számtalan elemét s ezek nélkül veszélyeztetnők lelkünk szerencsés kialakulását. Nekünk való ez a szép, tehetségeinket izgató világ! Csakhogy ez nem elég; a természetnél magánál meg nem állapodhatunk. Ha lelkünk a természettel párbeszédbe ereszkedik, csakhamar elnémulunk; ha forrásaiban fürdünk, meghülünk, ha arcát nézzük, csak lefátyolozott arcot látunk; mélyebbre kell ásnunk, hogy a természetén túl a szellemhez s a szépségen túl a lélekhez érjünk. Nekünk személyes viszonyok kellenek a természet éltető szellemével; nekünk édes szeretet kell, mely az Isten szavából árad ránk májusi virányokon s novemberi temetőkön át egyaránt. Istennel kell a világot telíteni. *Isten gondolatait kell a világban látni s azonkívül a világban ő vele magával találkozni.* Neki kell az őserdőből kilépnie s édes, egyéni szeretet melegét reánk árasztania.

Ez a mélység s közvetlenség, ez a vallásos érzés és szeretet kell nekünk. *Szeretjük a természetet, mint az Isten remekművét.* De azért megértjük azt is, ki sziklabarlangba vagy a sivatag magányába vonul, ha ugyan képes reá, hogy nagy szeretetével a sivatagot paradicsommá elváltoztassa. Ez oly erő, mely a pusztában is mennyországot teremt magának. Aki ezt bírja, ám tegye; aki pedig nem bírja, az örüljön a virágnak s napsugárnak s ne gondolja, hogy szegényebb.

c) Harmadik jellege a modern kultúrának, hogy hajlandó a vallás külső gyakorlatait kevésbe venni s *inkább a bensőséget sürgeti*; sürgeti az egyéni elmélyedést s a szubjektív megtapasztalást; kiemeli a vallás szellemi karakterét s erőlyesen küzd a formalizmus ellen.

Ezt az irányt örömmel kell üdvözlőnünk, ha harmóniát tud hozni a külső s belső világ közé s ha nem becsmérli a belsőnek, a valóságos érzésnek külső igaz kifejezését. Mert ugyancsak kell a vallásos életet szubjektívebb átérzésre segíteni, kell azt nemes értelemben emberivé tenni. Hiszen *rémítő a nép vallásosságában a gondolatlanságnak s a szokásnak hatalma, mely nem sejtí az isteni életnek bennünk fakadó forrásait.* Azért azután az a sok hivatott s hivatlan próféta, ki a Krisztust a maga hódító szépségében akarja szemeink elé állítani. Azt el kell e törekvésekben ismernünk, hogy ugyancsak munkára hívják föl azt a teológiát, mely a kérdések s problémák, a kételyek s szükségletek átérzéséből indul ki s *mely nemcsak ismétli a régi igazságokat, hanem azoknak utat is nyit a szívekbe.*

¹⁰ száz ökörből álló áldozat

¹¹ Természeti csapások nagy emberáldozattal. Jamaika fővárosában, Kingstonban, 1907-ben földrengés, Valparaisóban 1906-7-ben földrengés és Courriéres-ben [a Calais-szorosnál] szénbánya robbanás.

Legyen a vallás minél emberibb s minél bensőségesebb érzélem, hiszen Krisztusban is az Isten ember lett. Baj, ha az isteni elemet az emberivel elfojtjuk, ha a racionalizmusban az ész túltengése eltorzítja a vallást vagy ha a világ szeretetétől, mechanikától s technikától elhanyagoljuk az istenit. De az emberi elemet is el lehet hanyagolni, még pedig a lelki élet hátrányára. Lehet a vallásos érzés esztétikai tisztulását elhanyagolni s mindenütt a naturalizmustól félni. Ezek mind túlzások. A nemes természet, a nemes emberség mindenestül bevezethető az isteni életbe. A vallásos érzést rendkívül gazdagíthatja sok elem, melyet a természetből merítünk s a természet szeretete mélyebb lesz az Isten szeretetétől; a feleség, a férj, a szülő szeretete is tüzeesebb a vallásos érzéstől.

Ezt értsük meg s méltányoljuk e két elemnek helyes összekapcsolását. Tudás, érzés, művészet, kedély, vallás egymásba olvasztva adja az egész embert. Szent Pál bazilikája, az a fényes márványtemplom bizonyára nem mond ellen Szent Pál szellemének; s Vittoria Colonna¹² szonettjeit kettős szeretet éleszti, a földi s az égi. A vallás is égi s földi, emberi s isteni s bizonyára inkább belső, mint külső. Azért jó, ha az „Erleben”-t¹³, a megtapasztalást sürgetjük s a külsővel s a történeti elemmel be nem érjük. Nem akarunk „Nachempfinder”-ek¹⁴ lenni, hanem *át akarjuk élni a kereszténységet; kívánjuk, hogy az ne csak szisztéma, tan és adat legyen, hanem őserős fakadó forrás lelkünkben*, mely egyre újra éleszti a közvetlen átérzéseknek gyökeréből fakadó vallásosságot. E nélkül ellapul a vallás, külsőség és üres formalizmus lesz belőle. A nagy érzések s az erőteljes gondolatok úgyis mint átél, megtapasztalt belső valóságok töltik el lelkünket, mert individualitásunknak mélységeiből valók, melyekbe egyedül még csak az Isten kegyelme ér le; sorsuk pedig rendesen az, hogy ott künn, a nagy tömegben ellapulnak s elerőtlenednek. A vallási energiának hő- és fényforrása tehát a belső világ mélysége, melyet Isten tölt ki kegyelmével.

De nem szabad ezt az irányt olyképpen túlhajtani, hogy a szubjektív elem elnyelje az objektív alapokat. A vallásosságot bele kell kapcsolni a történeti adatokba s formákba; rajtuk kell kifejleszteni; ez nem lesz a mélység, a teltség s a lelkesülés hátrányára.

d) Elváltozott továbbá a vallás viszonya a kultúrához abban is, hogy azelőtt az élet minden terén az emberi tevékenység közvetlen a vallás motívumaiból indult ki s azok szerint igazodott. A skolasztika óriási kultúrmunkát végzett, de azért a vallásos élet foglalta le az egész embert, a tudomány, művészet, társadalmi élet a vallástól nemcsak el nem vonatkozott soha, hanem nem is látszott öncélokkal bírni; minden a teológiába volt olvasztva. Ez volt a hit fölséges hegemoniájának s kizárólagos uralmának korszaka. Ezzel szemben *most a kulturális tevékenységek függetlenítték magukat, bizonyára azért is, mert szélesen áramlanak s közvetlen földi célokat szolgálnak*, anélkül, hogy azokat a vallásra vonatkoztatnák; ez a vonatkoztatás most az individuális lelkiismeretre van bízva.

Szívesen elismerjük, hogy az élettevékenység s a kultúra föladatai nagyon sokoldalúak s nekünk nemcsak vallásos, hanem jogi, politikai, tudományos művészeti, társadalmi életünk van; látjuk azt is, hogy a kultúra a kiszélesített, hatalmas folyamként áradó világi élet, mely a földet akarja elfoglalni s az embert uralma alá vetni; már most e kiszélesült kulturális életben két elvet kell nagyon hangoztatnunk, először azt, hogy a kultúrtevékenység s a társadalmi intézmények ne tagadják meg a kereszténységet irányzatukban, ez mintegy a negatív tekintet s másodszor azt kell hangoztatnunk, hogy a világi élet a maga széles hömpölygésében, a maga kiszélesülésében el ne veszítse a mélységet, vagyis el ne sekélyesedjék. A mélységet mindenütt a vallás adja, ez avatja az élet ezerfelé szétágazó tevékenységét nagy, harmonikus életmunkává. *A religio a legmélyebb élet; irányt, végcélt csak ő nyújt. Egészítse ki egymást a szélesség s a mélység. A modern természettudományos álláspont s érvényesülésünk a technikában az az elszántság,*

¹² Vittoria Colonna (+1547) szonetteket írt szerelmének, Michelangelónak.

¹³ megélés

¹⁴ utánérző

mellyel az ember nekiindul a világ átalakításának, megbarátkoztatnak azzal a gondolattal, hogy már itt a földön teremtsünk magunknak egy szebb, jobb világot s lépjünk ki passzivitásunkból. Hát csak teremtsünk, nincs ellene kifogásunk; fejtsük ki az Isten gondolatait; ezzel nem öljük ki a vallásosságot, hisz ez is ugyanazon a hódító, aktív természetén épül s ugyancsak a lélek mélységeiből való, melyekből a matezis s a technika fejlett. De az a bizonyos, hogy e szédítő, vakító világban s e győzelmes tevékenységben egészen más vallásos kiképzésre van szükségünk s a családnak s a papságnak sokszorozott munkát kell kifejtenie, hogy megfelelő értelmi s érzelmi tartalommal lássa el a modern ember lelkét. Itt emelkednek föl azok az új igények, melyek gyakran a régi, naiv fölfogásban kielégítésüket nem találják s pszichológiájuknak megfelelő alapozást követelnek.

Íme a vallásos élet más-más viszonyba lép az őt környékező kultúrával; s a környezet bizonyára nemcsak hátrányára szolgál, hanem befolyása alatt mélyebbé, tágabbá, bensőségesebbé lenni kényszerül. E részben sohasem kész s befejezett az ember lelkivilága, hanem új meg új alakot ölt az új tényezőkhöz való állásfoglalásában. Az ellenkezés fáj s harcot provokál, de az ellentétek közt fejlődik ki a lélek világának mélyebb s tartalmasabb harmóniája, melynek édessége fölér a vajúdás és harc keserűségével.

V. Munka és vallás

Külön meg kell emlékezni a munka s a vallás viszonyáról.

A modern kultúrában *elváltozik a munkáról való nézetünk is*, s jellegei közül oly sajátos szökök szemünkbe, melyet eddig nem méltattunk annyira figyelmünkre. Eddig ugyanis a munkában inkább a büntetés jellegét láttuk s ugyancsak láthattuk, mert benne van; sötét, borongós árny gyanánt kísért végig a történelmen. Maga ez a büszke kultúránk mily kimondhatatlan kínos s fáradalmon épül s mennyi életet s mennyi boldogságot követel áldozatul. Vajúdva gyötrődünk s gazdagságunkkal lépést tart az ínség s a nyomor. Ezt nem kell hosszasan fejtegetnünk, hisz örömeinkben is halljuk a világ tengelyeinek csikorgását, mert kevés rajtuk a szeretet s a megnyugvás olaja. Kevés tehát a boldogság s nagy a büntetés.

De a munkában ezen a gazdasági szemponton kívül más tekinteteket is kell figyelmünkre méltatnunk, mert a munkában fejlődik ki elsősorban is az isteni hasonlóságnak egyik vonása, a tevékenység; Isten az örök tevékenység s minden erő, legyen az ész vagy izom, arra való, hogy tevékenységben kiadja erejét; ha nem teszi, tönkremegy; a munka tehát az élet, az egészség s a boldogság szükséges eleme; a munka életfejlesztő s életnemesítő tényező. Munka nélkül nem élhetünk, nemcsak mert nem lesz kenyerünk, nem lesz házunk, öltözetünk, hanem azért sem, mert nem lesz gondolatunk, nem lesz nemes szívünk. Azért az elmeorvoszat terén is a munka most már a legfontosabb gyógymódot jelenti s az erkölcsiség terén mindenkor oltalma alá menekültünk.

Ez mind igaz; tehát a munka büntetés, mikor elfonnyadunk alatta, mikor súlya alatt páriákká, helótákká, rabszolgákká, örömtelen bér munkásokká görnyedünk, de lehet áldás is, ha kivirágzik testünk-lelkünk tőle. Mindkét esetben azonban csak eszköz és sohasem cél. Nem a munka miatt élünk, hanem a munka eszközünk a szép, nemes, emberhez méltó életre. Nem a gyárak sokaságában rejlik a kultúra; ezek csak segítő eszközök rá. Szóval megint csak az egyénnek szellemi világa, az a fény s szeretettel átitatott bensőség, ész, akarat és kedély, gondolat s érzelm, érzelm s cselekvés harmóniája áll itt is előtérben; ez az igazi kultúra, az életnek s munkának virága.

Ebben a szerencsésen kialakított belső világban rejlik az ember értéke. Ezt a belső világot meg kell tudni alakítani Ábrahám sátrában, Dávid várában, az elnyomott népek kunyhóiban s a Caesar palotájában, a pusztán éppúgy, mint a gyárban; ez nem függ semmiféle technikától, semmiféle föltalálástól. Technika s föltalálás azért halad a maga útján s új vívmányokkal gazdagít s új krízisek elé állít, gazdagabbá s hatalmasabbá teszi az embert, de az élet célja s a kultúra értéke sohasem lesz a munka, hanem az ember. Azért oktalanság evangéliumot képzelni, melynek jó híre ez legyen: emberek, azért éltek, hogy dolgozzatok; hanem az lesz a jó hír: emberek, mennyország lehet bennetek, akár vasúton, akár gyalog jártok, akár kézzel, akár géppel fontok. Emberek, ez a mennyország nemcsak lehetséges, hanem erőteljes is van hozzá, mert ti erkölcsi erők forrásai vagytok; akarjátok erősen s kitartóan s elváltozik belső világotok s ettől a belsőtől változik el majd a külső is. A belsőtől a külső, ez az evangélium; a külsőtől a belső, ez a szociáldemokrácia. A pozitivizmusnak gyöngéje, mert csak a külső világ vetülete gyanánt szereplő pszichológiája mindent csak a munkától vár, mert hogy a munka segít új társadalmi alakulásokra, de ez a bölcsesség tisztára szemfényvesztés, mert a munka zsákjába rakja bele a világ összes értékeit, az embert s annak ideológiáját, az eszményi világot, az érzelm, a kedélyt s annak megnyilatkozásait, nem csoda tehát, hogy megrázva e csodaszákot egyes bűvészként, mindez értékeket megint ki is szedheti belőle, de az emberiségnek sem értelmi, sem érzelmi, sem kedélyi igényeit nem elégíti ki. Kétségbeesett, no meg fölületes gondolat is, az embert mechanikával azonosítani.

Amily világos ez a szembeállítás az embernek s a munkának, oly fölösleges erőlködés a technikai s szociális intézményű kultúrát a lélek mélységei, a vallás s a belső világ igényei ellen kijátszani. Minek az animozitás ott, ahol ellentét nincs? *Szükséges a vallás s szükséges a munka, de az evangélium nem a munkát, hanem a belső lelki világot hangoztatja, nem mert a munka nem szükséges, hanem azért, mert szükségesebb a vallási s erkölcsi világot kiemelni;* szükségesebb azt az itt és most élő, konkrét embernek s nagy céljainak hangoztatásával széppé s nemessé kialakítani s a boldogulást nem a jövőtől, a jobb kultúrától várni. Mindenütt s mindenkor kell az embernek különb emberré válnia, akár Epiktet és rabszolga, akár Nothburga¹⁵ és cseléd legyen, akár az ókorban, akár a középkorban vagy most éljen.

Mondják, hogy az evangélium a jövő élettel biztat s váltókat állít ki a paradicsomra. Igen, biztat a jövő élettel, de biztatásával a jelen élet kialakítását sürgeti, tele van „Gegenwartssinn”¹⁶ -nal. Örökké fogsz élni – mondja logikája – tehát szépen, nemesen, jól, nagylelkűen élj most. Ami pedig a váltót illeti: igen, egyik váltója a jövőre szól, de a másik váltó, már nem is papírváltó, hanem beváltott érték s ez a szívben rejlő mennyország, melyet az bír s az él, akinek szíve hittel s Istennel van telve. Ellenben a szocializmus csupa irreális váltóval dolgozik, mert hiszen ő is a jövővel biztat, csak hogy a földi jövővel, mely tele van utópiával s illúzióval s amellet a jelent megutáltatja s a lelki fejlődést elhervasztja.

Amilyen tévedés a szociáldemokráciának túlzása a munka értékelésében, épp oly hiba s bűn volna a munkát kicsinyelni s a világ tiszta erkölcsiségét tisztára a kontemplációtól várni. Maradjunk meg csak a természetes alapokon; érzelmi s kedélyi élet, hit, remény és szeretet a természet substrukcióin fejlődik ki legszebben; a munka a mi haladásunk eszköze s a lelki élet szerencsés fejlődésének egyik biztosítója.

De azt is őszintén bevallom, hogy ha hiányok s túlzások közt választanom kellene, szívesebben fogadnék a népek életében egy mínuszt a technikai haladásban, mint a kedélyi s érzelmi életben, mert tudom, hogy boldogabbak lesznek azok, kikben a cél dominál az eszköz rovására, mint azok, kik az eszközt emelik a cél fölé s ha a katolikus népek ellen tényleg föl lehet hozni a vádat, hogy maradiak a kulturális haladásban, a gyári nagyiparban s a szociális intézmények megalkotásában, én nem helyezkedném a mentegetés s a szépítgetés álláspontjára, hanem azt mondanám: ezt értem.

Nem tudom, hogy a katolicizmusnak kellene-e betudnunk azt, hogy az északi népek előbbre vannak a kultúrában, mint a román népek; Belgium s a Rajnavidéke s Észak-Olaszország ugyanis mást látszik bizonyítani, de ha tényleg a katolicizmus okozta elmaradásukat, én ezen nem csodálkozom, mert nem természetes-e, hogy a szellemi és lelki élet, a kedély bensősége, a lelki harmónia a külsőtől el a belsőbe fordítson? Bűn-e az, ha valaki elmélyedt s dicsőség-e az, ha valaki gép lett? Ha boldogságról van szó, a statisztika néma; de ha megeredne egyszer e részben is szava, kíváncsi volnék megtudni, *vajon több boldogságot hozott-e a földre a szövőgép vagy Assisi Szent Ferenc*, kinek nyomaiban az emberek érezték, hogy a virágok édesebben illatoznak, a madarak kedvesebben énekelnek, a nap fényesebben süt s a csillagok sejtelmesebben ragyognak.

Ha a világon mindennek van árnyoldala is, miért ne legyenek a kedélyileg keresztény népeknek is bizonyos nehézségeik? Miért ne éreztesse terhét némileg a szellemi élet is? S miért ne szorulna háttérbe az ember kulturális iránya a célok nagy főirányától? Sok tehetségünk van s az egyiknek kimívelése akadályozhatja a másiknak előmenetelét. Lehet az ész a kedély rovására fejleszteni vagy megfordítva; lehet a földet szeretni s a szellemi mély irányzatok iránt meghidegülni. Sőt lehetséges az is, hogy a föld geográfiai zónái kifejleszteni segítik a produktív erőket Angliában jobban, mint Olaszországban; lehetséges, hogy az assisi temperamentum

¹⁵ Epiktétosz: felszabadított rabszolga, görög sztoikus filozófus (+ Kr. u. 1. század). Szent Notburga: tiroli cselédlány, nemesek, parasztok szolgálja (+1313).

¹⁶ a jelen tudata

könnyűvérűbbé tesz, szabad, szent könnyelműsége nevel; az emberi élet értékének kritériuma végre sem az, hogy önzőbbek, számítóbbak, anyagiasabbak legyünk, hanem az, hogy az igazságot szeressük, kutassuk s a harmonikus ideál megteremtésében mindenkit túlszárnyaljunk.

VI. Tudományos kérdések

Két világnézet, a tudományos s a vallásos harcol most egymással a világ meghódításért – így szokás ezt mondani. A harc megvan, de a szembeállítás téves, mert jól lehet a tudomány nem vallás s a vallás nem tudomány, de nemcsak *nincs ellentét köztük, hanem mélységes tendenciájuk van belső egyesülésre*. A vallás ugyanis földeríti helyzetünket a legfőbb problémák iránt, melyekre a tudománynak nincs felelete s e földerítéssel napsugaras kedélyt teremt, örömet önt szívünkbe; ennél nagyobb szolgálatot nem tehet senki a törekvő embernek; viszont a tudomány új tápot nyújt a belső életnek, mert a világnézetben helye lévén nemcsak a lét kérdésének, hanem a földről, csillagokról, higiénáról, időjárásról való nézeteknek, a művelt hívő szívesen veszi föl a fölvilágosodás összes adatait s azokat beolvastja világnézetébe.

Tegye ezt mindenki lelkes s hálás szívvel. Nem veszít vele soha, mindig nyer. S hogy ezt jól tehessük, *különböztessünk mindig* a világnézet örök s ideiglenes elemei, *a vallás örök igazságai s tényleg ideológiának mondható betétei* közt. E megkülönböztetés elhanyagolásával kerül ellentétbe a hit s a tudomány. Ezért halljuk azután azt is, hogy a római egyház „ideológiája” majdnem minden téren ellentétben van a tudománnyal s a tudományra támaszkodó társadalom ideológiájával. De mindez csak zűrzavar; az „ideológia” természetesen sok oly elemet foglal magában, melyeket a kutatás jobbakkal cserél föl; így voltunk csillagászati „ideológiánk” bizonyos részleteivel; így lehetünk még sok más, nevezetesen történeti „adattal” is. Az örökérvényű igazságokhoz ugyanis csatlakoznak nézetek természetből, szociális életről, történelmi eseményekről, melyek kezdetleges fölfogásnak s elégtelen megfigyelésnek megnyilatkozásai; lesznek ilyenek a bibliában is s csak a jobb értesülés küszöböli ki vagy értelmezi helyesen azokat. Amily természetes ez a fogyatékoság, éppoly természetes, hogy lassanként segítsünk rajta. Nincs ez alól kivéve semmiféle világnézet, semmiféle tudomány vagy szociális intézmény; halad, fejlődik valamennyi.

Ezt szem előtt tartva dolgozunk a hitet és vallást érintő kérdések kifejtésén s nevezetesen *a biblikus tudományok terén*. A filológiai problémákat nem szabad kész tézisekkel elűtünk; hanem világítsa meg a dogmatika a filológiát s viszont a filológia a dogmatikát. A tudományos exegezisnek nagy szava van a bibliai tudomány egész vonalán, s jóllehet alá van vetve az egyház tanítóhivatalának, de óriási a szabad terület s fejtegethet, magyarázhat teljes érvényesüléssel, miután *a tanítóhivatal nem állít föl tételeket, melyek a szövegkritikát általában lehetetlenné tesz*ik. Nagy hálával tartozunk neki, mert munkájával megakadályozza, hogy a kritika nélküli „jószív-exegezis”, mely érzelemből s áhítatból exegetizál, el ne foglalja a tért s ne mondassák ránk elleneink: nálatok a kritikanélküli exegezis dívik, nálunk a kritikai. Mily fölséges hivatása van a keleti nyelvekben s az összehasonlító nyelvészetben és a kelet történelmében jártas exegetának, ki a racionalista írásmagyarázat őserdejében otthonos s ellenőrizheti ellenségeink mozdulatait.

Nagy szívvel kell fogadnunk, ami jót találunk, vívta ki azt bár akár a protestáns bibliamagyarázat, akár a vallástudomány vagy a filológia, s ha néha idegenszerű is egyik-másik nézet, bizonyára nem következik abból az is, hogy téves. Hányféleképpen változott már el nézetünk a Pentateuchus¹⁷ első fejezetéről s nem tudjuk, hogy az ószövetségi szentírási könyvekről az idő folyamán hogyan alakul át a fölfogás. Lehetséges, hogy a Pentateuchusnak mostani formájában nem Mózes a szerkesztője s sokkal későbbre, talán Sámuel idejébe vagy még későbbi korba kell a kompilációnak keltét tűznünk. Az egyház tana a Szentírás sugalmazásáról érintetlen marad, jóllehet a nézet Mózes szerzőségéről elváltozik.

¹⁷ Mózes öt könyve

Ne mondjuk ki tehát az efféle kérdésekben a döntő szót s ne véglegesítsünk könnyen semminemű fölfogást; ne védjünk meg minden nézetet s intézményt körömszakadtáig, s azon túl csakis azért, mert eddig ahhoz senki sem nyúlt. Legyünk otthon szívvel-lélekkel hitünkben, de fejlődőfélben levő nézetekkel s fölfogásokkal szemben óvjuk meg szabadságunkat. Legyünk meggyőződve, hogy van sokféle terméketlen talaja a lelki világnak s hogy az előítélet, a megmerevülés, a gondolkozási röstség éppúgy ellenkezik az evangélium szellemével, mint a kevélység; sem ez, sem azok nem viszik előbbre az emberiséget s a kereszténységet. A régi jelszó: „scire amare est”,¹⁸ abban a tudományban valósul meg, mely nem éri be hideg tézisekkel, hanem mely öntudatosan törekszik ismeret után s a tudást s tanítást erkölcsi tevékenységgé avatja magában.

Ez az érzület a leghivatottabb napszámosa a tudománynak s a legmegbízhatóbb őre a szabadságnak. Még erről is valamit!

Halljuk azt gyakran, hogy a katolikus egyház s a katolikus egyetemek veszélyeztetik a tudomány s a tanárok szabadságát. Nem lelkesülök újonnan föllállítandó katolikus egyetemekért, mert más egyéb okoktól eltekintve, úgy látom, hogy a katolikus és nem-katolikus egyetemek megkülönböztetése még tágabbra szakítja az örvényt a hit s hitetlenség közt, és sok oly elem, mely részint a tanulóifjúságban, részint a tanári karban közönyös, de nem ellenséges az egyházzal szemben, azt antikatolicizmus táborába szorítatnék csak azért, mert arról az egy katolikus egyetemről lemaradt. Az ilyeneket vajmi nehéz visszahódítani. Tudományosságunknak sem volna nagyobb kihatása, mert elszigeteltségében még jobban rásüthetnék az inferioritás bélyegét s azt nehezen tudná magáról lemosni. Mennyivel különb helyzetük van az igazán tudományos s amellet katolikus egyetemi tanároknak a közegyetemeken, hol érintkezésben állnak a legkülönbözőbb elemekkel s bemutatthatják s szembeállíthatják tudományukat a hitetlen tudósokéval hívő s hitetlen hallgatók előtt. Tudom, hogy másoknak erről más a véleményük s annyi jót várnak a katolikus egyetemtől, hogy a jelzett hátrányokat elviselhetnék. Szabad így vélekedniök. De akár pártolja, akár ellenezze valaki a katolikus egyetemek föllállítását, azt a kifogást ugyancsak nem veheti komolybá, hogy a katolikus egyetemek veszélyeztetik a tudomány s a tanárok szabadságát. Nem veszélyeztetik. Ami, természetesen, nem annyit jelent, hogy bárki bármit állíthat s taníthat, hanem azt jelenti, hogy *ésszerű szabadsága annyi van, amennyi elég*, sőt sok is, a legtudományosabb hipotézisek megalapozására s a tudománynak lelkes fejlesztésére. Korlátlan szabadság sehol sincs. Az állami egyetemeken sem taníthatnak semmi olyant, ami a közbiztonságot s az állami rendet veszélyeztetné; anarchista tanárnak az államhatalom vaskeze a „tanszabadság” aureolája alatt is megtalálná az üstökét s ahol érdekei összeütközésbe jönnének a „szabad” tudománnyal, ott könnyűszerrel bánnék vele. Katolikus egyetemeken ez alighanem többször történnék meg; de hol van e premisszában biztosítva a folyomány, hogy tehát katolikus egyetemeken tanszabadság nincs? Szabadság van elég, tévedni is „szabad”, de mindent módjával s ha a „scire amare est” elve uralkodik bennünk, akkor nagyobb szabadság mellett is közelebb jutunk az igazsághoz, mint enélkül szűkebb korlátok közt!

¹⁸ tudni annyi, mint szeretni.

VII. Egyházas érzületünk

Vannak a katolicizmusban is hiányok; általesünk mi is sok harcon és vajúdáson, melyeket nem külső üldözések, hanem pszichológiánk nehézségei támasztanak. Nagy organizmusoknak is vannak betegségei. Néha a klérus is rászolgál arra a kegyetlen „Verdikt”-re, hogy „omne malum ex clero”;¹⁹ formalizmus fojtogathatja a lelki életet, mely a formát tartalmától s a drága, remek kelyhet tüzes borától kiüresíti. Megszállhat minket is néha oly kislelkű szellem, mely minden bűnbevallástól, minden önkritikától fél s ezáltal a szabadabb mozgásnak is útját vágja; lábrakaphat oly maradiság, mely intellektuális, szociális, politikai téren is megköti magát s e kötelék nem biztonságot, hanem rabságot jelent. Az egyházi rend is elvilágiasodhatik, mint elvilágiasodott a középkor s a reneszánsz püspökeiben; lelkiéletünkön is erőt vehet bizonyos stagnáció, melynek következtében holt vizeken evezünk, sekély lelki élet zátonyai közt.

De ez a fölismerés egy szikrát sem fojt el szívünk-lelkünk lángadozásából az *anyaszentegyház* iránt; mert hibái dacára fölismerjük benne a világ legfölségesebb, páratlan intézményét, amelyet Krisztus Urunk alapított, mely a Szent Grált tartja, Krisztus vérének szentségében s Krisztus lelkét csálhatatlan tanában. Ez az *Isten intézménye, melyben a Szentlélek lakik*, s nem engedi, hogy a pokol kapui győzzenek rajta. Meg van bízva Istentől, hogy a krisztusi utakon vezesse s hogy Krisztus szellemében nevelje a nemzedékeket, s e föladatának megfeleljen.

E nemzedékek azonban nagyon egyéniek; érzületükben, hajlamaikban nagyon különböznek; más a középkori hívő s más a mai nagyvárosok katolikusja. Testvérek, de zónák választják el életmódjukat. S a legnagyobb különbség köztük az, amit a demokratikus fejlődés különben igenis megokol: az öntudatosság éberebb, magasabb foka. A modern ember öntudatosabb ember, aki nyíltabb lélekkel néz végig a világ s a történelem kitágult látóhatárán. Nagyobb értéket tulajdonít a földi életnek s itt is akar érvényesülni. Neki a földi lét önmagában is nagy érték, az energiák kifejlesztésének s a sajátos emberi érvényesülésnek színtere. Művei folytán, melyeket itt létesített s melyek szintén az isteni gondolatok tervei szerint készültek, hatalmasabb az öntudata s azért melegen érdeklődik az élet s annak összes problémái iránt.

Ez az öntudatosabb ember azonban *nagyobb méltánylást követel faji, nemzeti sajátosságai iránt* is s ha küzd azért az Istenadta természetjogért, hogy a lengyel lengyelül, a magyar magyarul mondja el a Miatyánkját, szereti azt is, ha a liturgiának nagy, szent akcióján, a szentmisén kívül, melynek titokzatos szentségét és fölségét oly szépen óvja s őrzi a klasszikus latin nyelv s érthetőségét nem gátolja épp azért, mert a miseáldozat, mint a szó mondja: áldozat, tehát akció, mondom, szereti, ha az akción kívül lehetőleg hazai nyelvünket használjuk az istentiszteletnél s ne mondjuk a litániát a néppel latinul, mikor azt magyarul is elmondhatjuk. Örül a lelke, ha a templomban fölcsendül a népének s érzi a különbséget az istentisztelet közt, melyben a népének kíséri az akciót igazán közösségi aktussal s azon istentisztelet közt, melyben a nép néma s gondolatlan szemlélője a szent titoknak. Ezt érzi s érti, mert ismeri a nép lelkét s együttérez vele.

Mindez érzelem gyönyörűen megfér az egyház nagyrabecsülésével és lelkes szeretetével; belenevelhetjük ebbe is a tiszteletet, az engedelmisséget, a hűséget, de hogy ezt elérjük, sokkal mélyebben kell tájékoztatni a modern embert az egyház természete s intézményeinek sajátosságai iránt.

A modern embernek meg kell egyeztetnie egymással *az egyházban az isteni s az emberi elemet*, mert az egyház isteni és emberi társaság s az isteni nem nyeli el benne az emberit s az emberi nem fojtja meg benne az istenit. Példáért nem kell messze mennünk: itt vagyunk mi;

¹⁹ minden rossz a papságtól származik

bennünk is így áll valamiképpen a dolog; *bennünk is az isteni elem, a kegyelem egyesül a természettel s érvényesül benne; a „gratia gratis data”*,²⁰ *a szent hatalom kombinálódik tévedéssel s bűnösséggel.* Az egyház szociális életében is érvényesül az isteni s az emberi elem, s az Úr megígérte, hogy az emberi elem nem fogja elfojtani az istenit, de azt nem ígérte meg, hogy az emberi mindig a legtökéletesebb módon fogja szolgálni az istenit s azt sohasem fogja megzavarni. S nemcsak az a megzavarodás lehetséges, mely kívülről csap belénk, pl. üldözések révén, hanem az is, mely belülről hoz ránk bajt. A tagokban lehet baj, lehet bűn, lehet tévely s ez a bűn és tévely olyan lehet, hogy attól az egész egyház szenved; sőt lehetnek az egyházban oly bajok és tévelyek, melyek szociális jellegűek, vagyis valamiképpen általánosak.

Ezzel szemben mélységes meggyőződéssel hisszük, hogy az egyház legfőbb tanítói tekintélye hit és erkölcs dolgában csalhatatlan s a krisztusi missziót a világ végéig teljesíteni fogja; tanítja a nemzeteket; jól fogja őket eligazítani az örök célra; jó eszközökkel szolgál nekik, s mikor az egész egyházat tanítja s igazítja, akkor csalhatatlan. Csalhatatlan a dogmában, csalhatatlan az általános, erkölcsi étellel összefüggő s ezek alapjait képező igazságokban: szóval mikor az egész egyházat tanítja s igazítja az örök célhoz vezető s szükségképpen követendő út iránt. Azzal azonban, hogy az egyháztól az egész vonalon minden tévelyt s bűnt távol tartsunk, nem kell erőlködnünk; többet akarnánk ez esetben, mint amit az Úr akart.

A csalhatatlanságnak isteni keretei közt a vidékszerűségnek, a provincializmusnak, a korszellemnek, a hiányos fölfogásnak befolyásai mérhetetlenek lehetnek; ezek révén hibák, tévedések, hiányok, visszaélések csúszhatnak be az egyházba. Elterjedhetnek az egyházban téves nézetek, történeti hibák; a martyrologiumban lehetnek szentek, kik nem léteznek; a lorettói ház átviteléről való hit, egyik-másik relikviának tisztelete tévedésen alapulhat. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy az egyház magamagát javítja, hogy breviáriumát kiigazítja, hogy bizonyos kultuszt elnyom, hogy törvényeit s disciplináját megváltoztatja, hogy martyrologiumából nem egy szentet kitörült már. S honnan ez? Az egyház szervezet, sok emberből áll, sok egymás alá rendelt intézményt foglal magába; már most lehetséges, hogy egyesek, vagy egyes alárendelt intézmények, pl. rendek, egyházmegyék kezdtek gyakorolni, vagy elrendeltek valamit, ami téves volt, de később elharapódzott s meggyökeresedett. Az ilyen hit vagy gyakorlat bizonyára nem a legfőbb tekintélynek hit- és erkölcsi döntvénye. Így lehetséges, hogy bizonyos legendák, pl. a lorettói házról, elterjedtek az egész egyházban s hogy ez a hit általánossá lett; az ilyen hit emberi s nem isteni hit; az ilyen kultusz, ha „approbáltatik” is, nem egyéb, mint megengedés. Mi köze az ilyen, esetleg az egész egyházban elharapódzott téves hitnek a krisztusi tanhoz s e tant kezelő krisztusi tekintélyhez?!

Lehet az egyházban sok bűn is, de mennyi! *El-elhomályulhat a szentség fénye az egymást váltó nemzedékeken.* Van az egyházban kegyelem a világ megszentelésére, de a világ nem fogadja el egyféleképpen s nem adja át magát sem tanának, sem szentségi kegyelmének; bizalmatlankodik benne s nem simul hozzá s így törékeny ág és vérszegény tag lesz belőle.

Az isteni s emberi elemnek e helyes megkülönböztetése nemcsak nem szolgál akadályul az egyházas érzés kinevelésében, hanem eszközül szolgál a gyökeres és alapos fölfogás eligazítására.

Ez alapon is engedelmes fiai leszünk az egyháznak, engedelmesek nem a politika, nem a gazdaság kérdéseiben, hanem a hit s erkölcs dolgában X. Pius pápa szavai szerint: „Nagy megnyugvással vettük tudomásul az ismételten fölhangzott biztosítást, hogy a német katolikusok a vallási dolgokban az apostoli Szentszék tekintélyének hódolnak. Bár némelyek, kik az igazságot nem ismerik, ezen fönnakadtak, de ugyancsak fölöslegesen, miután a tapasztalat bizonyossága szerint ez az engedelmesség érintetlenül hagyja mindenkinek teljes és korlátlan

²⁰ ingyen adott kegyelem

szabadságát azokban a kérdésekben, melyek a vallásra nem vonatkoznak.” (Levél Fischer kölni bíboroshoz. 1906. október 30.)

Egyre szükségesebb, hogy engedelmességünk az egyház iránt „rationabile obsequium”,²¹ értelmes szolgálat és hódolat legyen, mely számot tudjon adni eljárásának ésszerűségéről. Lehet azért gyermeki a hitünk s az engedelmisségünk; lehet naiv; de naivságunk nem az ismeret, hanem az érzület naivsága lesz. Tudjuk, hogy a hívőnek valamiképpen mindig gyermeknek kell lennie a krisztusi szó értelmében: „Ha nem lesztek olyanok, mint a kisdedek, nem mentek be a mennyek országába”; (Máté 19,3); de nem kívánatos, sőt tűrhetetlen állapot volna, ha a gyermekek intelligenciájának, ha ismeretüknek s tájékozatlanságuknak fokán megállapodnánk; legyen gyermeki az érzületünk, a szeretetünk, az igénytelenségünk; de nyíljék meg egyszersmind a szemünk, lássunk; tudjuk, hányadán vagyunk Szent Pál szavai szerint: „Atyámfiak, ne legyetek gyermekek értelemre nézve; a gonoszságra nézve lehettek ugyan kisdedek, de az értelemre nézve tökéletesek legyetek.” (1Kor 14,26) Az egyházzal szemben is tiszta látás kell; ez bemutatja majd nekünk az ő képét, ahogy azt Krisztus gondolta; ez a kép hat majd ránk s meghódítja kedélyünket, hogy szívből, „ex animo” higgyünk s e hitből kiindulva készségesen engedelmeskedjünk.

Másik szükséglete a modern érzületnek, mely az egyház kebelében is érvényesülést sürget, a tevékenység vágya. Aktivitásra vágyik az egyház társadalmi életében, intézményeinek jogkörében is, s lehet, hogy a közjogi támaszok kitöltével szép és fontos föladatak teljesítése vár rá. Új szervezkedés szüksége áll be néha s az egyház azt megteremti magának, ahogy megteremtette Amerikában s ahogy megteremti magának bizonyosan Franciaországban is. Ezt az idők szükségletei határozzák meg.

Látnivaló, hogy a kultúra egyre szélesebb rétegekre terjed ki s hogy *a szociális kérdés elsősorban kultúrkérdés, mely az alsó néprétegeknek öntudatra ébredése s nagykorúsításra való törekvése*. Követelik, hogy a kultúra jogi és javai szélesebb körben s nagyobb mérvben legyenek közjavak és jogok; megmarad emellett természetesen a tehetségeknek arisztokratikus hivatása, hogy vezessenek s nem veszi el tőlük érvényesülésüknek lehetőségét semmiféle demokrácia. De ezt a nagykorúsítás után epedő embert neki megfelelően kell vezetni s intézkedni engedni őt is; vezetnünk kell úgy, hogy ő is velünk jöjjön, s velünk tegyen. Ezt értem én itt és semmi mást a demokrácia alatt s ez a népszellem okvetlenül meg fog nyilatkozni az egyházban is.

Az nem baj; az eddigi fejlődésnek is busásan van része s nyoma az egyházban s nem is lehet másképp; hiszen 1900 év óta együttjár s küzd az egyház a fejlődés útjain, együttél és -érez a nemzetekkel; alkalmazkodott jogi intézményeikhez s kultúrájuk sajátlagos fokához. Ez elkerülhetetlen volt. Ha ma születik a kereszténység s más kultúrfokon találja az emberiséget, bizonyára nyoma volna ennek mindazokon a pontokon, melyek az idő befolyását eltűrik s akkor a jövőendő nemzedékek szeretete más intézményeket karolt volna föl, küzdött s lelkesült volna értük.

Mi pedig szeretjük az egyház intézményeit, a mi intézményeinket, szeretjük meleg szeretettel, *szeretjük lelkesüléssel; azt a lelkesülést értem*, mely hisz a saját munkájában s mely áldozatot is tud hozni érte. S e lelkes szeretettel megegyeztethetőnek tartom azt is, hogy elválni tudjak attól, ami emberi, történeti, ha átsap rajta a fejlődésnek hulláma. Ha pl. a „népakarat” tényleg oly irányba terelődik, melyen eddig nem járt s új intézmények életbeléptetését követeli az állami életben, melyektől elválik az egyház viszonya az államhoz, nem fog leszakadni a szívünk; azt sem gondoljuk majd, hogy elvesztünk, hanem odalépünk az új alakulások elé bízó lélekkel s teremteni s alkotni tudó kézzel. Az emberi intézményekből az elválzott korban koporsódeszkák, a jogi kapcsolatokból koporsószegek válnának, ha nem tudnánk elszakadni tőlük, mikor az élet vágya sugalmazza s a szükség készít rá.

²¹ ésszerű hódolat

VIII. Etikai reformtörekvések

Csodálatos dolog, hogy az etika reformátorai a keresztény erkölcsiséget egyre alsóbbrendű moralitásnak hirdetik; minden áron le akarnak szorítani a büntetés s a jutalom indítóokainak rácsai közé s rabokul bemutatni a világnak. Ez sem tiszta munka s legalábbis elfogultság.

A keresztény erkölcsnek programja: legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes; az pedig – tehetjük hozzá – nem fél a pokoltól s nem vár mennyországot, hanem mindent jól tesz, mert isteni életet él. Ez a mi föladatunk is: *isteni életet élni s amely mértékben törekedtünk ez eszményhez, abban a mértékben lettünk önmagunkban erősek s boldogok*; mennyország volt bennünk. Megmarad azért a mennyország s a pokol is kívülünk, megmarad a jutalom s a büntetés és ezek is indítóokok s irányítók a jó felé s a mi túltengő szubjektivizmusunknak objektív ellenszerei. A büntetés miatt vagy a jutalom végett tenni valamit, mindenesetre alacsony moralitás de átmenetnek és segítségnek az öntudatosabb s nemesebb érzésre, nagyon jó. Segítsen ily nagy érdeket minden, segítse a büntetés s a jutalom is, de ne maradjunk e fokon, hanem iparkodjunk följebb. A parancs is, a törvény is szükséges, ezt csak oly filozófok tagadhatják, kik íróasztaluk mellett ütik össze a világ s az erkölcs reformját, de nem neveltek embereket s annál kevésbé barbár nemzeteket. A törvény útján előre kell menni mindenkinek; akinek nem nagyon akaródzik, azt korbáccsal kell hajtani, aki pedig már erkölcsiségének édes élvezetére ébredt, az repülni fog s beigazul rajta az apostol szava, hogy az igaz a törvényt, azt a sarkaló, nógató törvényt nem ismeri, hanem a jócselekedet, a nemes érzület lelkének élvezetével s vigaszává válik.

Ezúton a moralitás, mint isteni érzés vesz erőt lelkünkön s mi inspirációiból élünk. Isten már nem fegyelmezőnk, ki vasszablyát vet a féktelen szenvedélyek szájába s a gyepelt tartja; nem is kényúr, kinek kegyelmeiért udvaronc lelkek ajtónállnak; hanem az élet lelke, kinek lüktetéseit mi is szívünkben érezzük. Nem vagyunk szolgálattelkek, nem színeskedő, hideg kultiváló törvényes formalitásoknak, hanem a szabad, derült, örvendező istenszolgálatnak önzetlen hívei.

E részben ugyancsak *nem állunk mögötte semminemű „autonóm” etikának* s ráérünk a földi élet összes etikai föladatainak teljesítésére.

Teljesítsük is nagy lelki szabadsággal. Lehet, hogy nem mindnyájan teljesítjük; lehet, hogy vannak köztünk irányzatok, melyek az élet teréről el a túlvilág kizárólagos érdekeibe állítják bele az embert; lehet, hogy lefokozzák a földi élet sajátos föladatait s élet s érzéki természet iránt túlságos közönyben nevelnek, ez által elhervasztják az élet megengedett örömeit s egyoldalú világgyűlöletbe kergetnek bele. Elismerem, lehet azt az igazságot, hogy ez élet előkészület a túlvilági életre, úgy hangsúlyozni, hogy a kultúra elhervad tőle s az ember ellenkezésbe jön az Isten gondolataival, ki földi célokat is tűzött elénk, érzéki és szellemi természetet adott nekünk, földi tevékenységre teremtett s földi erőket és munkát bízott ránk. E nagy, isteni célokat itt kell megvalósítanunk, s ezek nélkül az emberiség alkalmatlanná lesz felsőbb hivatására is; de a tevékeny modern szellem nem rokonszenvez ez irányzatokkal. A modern élet nem rokonszenvez a stilitákkal²² kik oszlopokon álltak s a remetékkel, kik mosdatlanul s fésületlenül éltek 70, 80, 100 évig; de ez nem baj. Az Úr Jézus nem volt stilita, sem remete; nem vonult pusztába, hanem édes, szent családi körben töltötte el életét s nyilvános szereplésének három utolsó évében is úgy élt köztünk, mint a bűnösök s a szenvedők barátja. De bár nem volt stilita, sem remete, azért az istenemberi élet komolyságát beleállította a világba s mindenütt hangoztatta a morális haladás s boldogulás főelvét: aki utánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye föl keresztjét s kövessen engem; rámutatott arra, ami a földi élet legkulturálisabb kialakításában is a legszükségesebb, utalt az önmegtagadásra, a harcra s fegyelemre.

²² oszlopos remeték

A harc s önmegtagadás szükségességét semminemű kultúrában sem kerülhetjük ki; ez alól nem kell emancipálni az emberiséget s ragaszkodnunk kell a történelmi fejlődésnek mindeddig bevált irányzatához s az egyház törvényeihez, melyek a keresztény tökéletesség útjaira vezetnek.

E kettős irányzattól hajszálnyira sem térhetünk el, sem Nietzsche kedvéért, ki reformálni akarja erkölcsi értékeinket, állítólag azért, mert „was gut und böse ist, das weiss noch niemand”,²³ sem a naturalisták kedvéért, kik lépten-nyomon fölpanaszolják az „emberi szabványokat” s szívük hajlamainak szeretnének engedni.

Mindez beteges s tehetetlen erőlködés, mely végre is a szubjektív hóbortok örületébe visz. Okulhatunk a mi morálisunknak, nevezetesen a nemi etikának reformátorain, kik a szerencsétlen szerelmek s még szerencsétlenebb házasságok s elválások konfliktusait mindig az érzékiség vágyai szerint oldják meg, s fáznak minden áldozattól, melyet kötelesség vagy a természet rendje követel tőlük. Szorultságukban föllázadnak s kifogásolnak korlátot s törvényt s emberi szabványt, mely lelkeket öl, szíveket keserít s nem engedi átélvezni a szépséget s az életet büntudat nélkül. El kell törölni tehát a büntudatot, mert ez feszélyez s elhervasztja rózsakoszorúikat! S ugyan mi marad akkor az erőből s a vad ösztönöket szabályozó életharmóniából?

Ugyancsak nem emancipálhatjuk magunkat a morális történeti kereteiből, melyeket a haladás s a pozitív törvény vívott ki s őrzött meg számunkra. Jóllehet a törvény egyházban s államban egyaránt változhatik, de ezeket a pozitív történeti kereteket a szép élet se nem ignorálja, se nem nélkülözheti. Woelflingné s aszkonai társai²⁴ nem lesznek ideáljaink. Ők agyagkunyhóban, a föld mélyébe vájt üregekben laknak, nem fészülködnek s fehérneműt nem váltanak, hasonlítanak a régi remetekhez kívülről, de ugyancsak nem belülről s így minket sehogy sem vonzhatnak. A történeti elemet nem szabad megvetnünk akár házassági jog, akár kultúrfok legyen, mert végre is a történeti munkán s a történetalkotta formákban fejlett ki az emberiség s aki a történetből emancipálja ki magát, az a szubjektív ötletek tragikomédiáját játssza s a bolondház felé törekszik. A mi kedves kortársaink okvetlenül nemi túlingereltségben, valami lelki hiszteriában szenvednek; onnan az őrzöngés a szexuális probléma körül, onnan az az erőtlen nyávogás, melyre rágyújtanak, mihelyt *coelibátusról s az evangéliumi tanácsokról* ered meg a szó. Senkire sem kell ezeket rádiktálni, mert csak lelkesen s erősen szerető embereknek valók, de senkitől sem szabad ezeket elzárni, kiket természetük s szerencsésen kinevelt lelki harmóniájuk képesít arra, hogy magasabb célokért az alacsonyabb természet áldozatait meghozzák. Aki ezt nem bírja, annak én magam mondom, hogy nem erre az út; de ha van, aki bírja, az csak bátran előre tartson. Ha a kultúráért szabad gyárakban s bányákban szemvilágot, tüdőt, ideget, agyat, szívet fölláldozni, miért ne szabadna nemi hajlamot is fékezni a bennünk kezdődő szellemi világnak szolgálatában?

De legyen is aztán szolgálat belőle s ne naplopás. Legyen a coelibátusnak tartalma apostoli lelkület s a szerzetesi fogadalmak ne zsugorodjanak össze történeti formalitásokká.

²³ hogy mi a jó és a rossz, még senki sem tudja

²⁴ világi remetek

IX. Klerus – laikus

Az apostoli egyházat a testvériség jellemzi s Krisztus egyházának legnagyobb dicsérete, hogy az a *testvérek szerető közössége* volt, addig is, míg ezt a testvéri összetartozást a fejlődés s a holt tömegek meg nem lazították. Az apostoli hivatal, mint jogirend, történeti formákat akkor még nem teremtett, a *jus canonicum*²⁵ az isteni jog elemeiben pihent. Később azonban az apostoli egyház is a történeti fejlődés formáit öltötte magára s ennek a későbbi fejlődésnek eredményei többi közt a szerzetesrendek. E történeti alakulásokat – mint fönt említettem – tisztelnünk s szeretnünk kell, s azon lennünk, hogy tényleg megfeleljenek nagy hivatásuknak s az idők követelményeinek.

De bármilyen legyen a fejlődés által életbeléptetett forma, a régi szellemnek, a krisztusi szeretetnek, egymás nagyrabecsülésének, szóval az igaz, őszinte testvéri érzésnek nem szabad megváltoznia soha.

A laikus a kereszténységben nem a profán elem, melytől a klerus megborzadjon; a házasság nem az a tisztátalan, kire a zárdaszűz sajnálkozva letekintsen; *mi mindnyájan az egyház tagjai vagyunk, az apostol szerint „szentek”, „kiválasztott nép”, „királyi papság”; mindnyájan Krisztus titokzatos testének tagjai, s mint királyi papság arra hivatvák, hogy apostolkodjunk, buzgólkodjunk, térítsünk, neveljünk, tanítsunk; kivált a mai világban lesz ez hivatásunk, mikor a fejlődés a lekipásztorság eddigi keretezésein messze túlcsap s valamint lehetetlen, hogy városokban a plébános és káplánjai eleget tegyenek 20, 30, 40 ezer ember lelki szükségleteinek, úgy szükséges, hogy a „testvérek” mind buzgólkodjanak s eljárjanak a királyi papság tisztjében. Szükséges, hogy éppúgy férközzenek el a nagy boulevardok bérházaiba, a padlásszobákba s pincelakásokba, mint ahogy a keresztény római rabszolgák férköztek az „insulák” tepidáriumaiba, tricliniumaiba²⁶ s testvéreik börtöneibe.*

Legyen tehát testvér laikus, klerus, apáca és hitves; legyenek apostolok, próféták, doktorok nem a rend, hanem a bennük lángadozó szellem erejében s *ne tartsa magát a laikus az egyházban másodrendű katolikusnak.*

E fölfogás ellen elszántan kell síkra szállnunk, mert az méreg és halál; mérge az érdeklődésnek s halála a buzgalomnak. Ahol másodrendű katolikusok vannak alakulóban, ott az evangélium a Jordán eleven folyásairól a Holt-tengerre csúszott le s Szent Pál levelei ott oly tompán s erőtlően hangzanak, mintha nyirkos pincében olvasnák föl őket. Az ilyen katolikusok nem érzik magukat otthon az egyházban s ha mégis csak vallják, hogy ez az ő házuk is, úgy viselkednek, mintha helyük hátul az ajtók körül volna; nem tudnak lelkesülni amúgy igazán e házért s kincseiért; – ismétlem – nem mintha jog szerint nem volna ez mind az övék, hanem mert divat lett, hogy ez mind a papoké, a papok java, a papok dolga; papoké, barátoké, apácáké.

Mily visszaesést konstatálhatunk ez erőtlén érzésben a kereszténység őseréjétől s Szent Pál leveleinek szellemétől! S nemde sok bajainknak tényleg ebben van forrása!

E méregforrást ki kell apasztanunk! *A XX. század hullámozó tengerén küzdő egyháznak millió s millió szívre s kétszerannyi kézre van szüksége; szüksége van a régi apostoli szellemre, mely klerust, laikust, apácát és hitvest szoros kapcsolatba hozzon s bennük a testvériség erejével érvényesüljön. Szükségünk van közeledésre, a klerusnak és laikusnak, a szerzetesi s világi életnek helyes méltatására, mely mindnyájunkat fölemeljen s törekvéseinknek s munkánknak helyes irányt adjon.*

Ezt a megvilágítást s eligazítást akarom én itt nyújtani.

²⁵ egyházi törvény

²⁶ szegénynegyedek fürdőibe és az ebédlőtermekbe

Mindnyájan testvérek vagyunk; mindnyájunknak, papoknak, világiaknak, remetéknak, katonáknak, kereskedőknek, apácáknak egy a céljuk: a végcél az örök élet; a közvetlen cél pedig, melyen itt a földön dolgozunk, a krisztusi élet. Ez iránt nincs különbség köztünk, ahol lélek, ahol öntudat van, ott a kilátás az isteni életre nyílik, akár cellákból, akár gyermekszobákból. Éppen úgy abban sincs különbség köztünk, hogy az élet sem itt, sem ott nem kész; nem kész, de készül, monostorban éppúgy, mint a műhelyben vagy a családi körben. Igen, a krisztusi élet nem kész, hanem azt ki kell alakítanunk; mindenkire vár e napszám, a világi emberre éppúgy, mint a kolostor lakójára. A kereszténység pedig az a közösség, hol ez az egy közös cél és eszmény éltet s lelkesít – közösség, hol az isteni élet kialakítására folyik a krisztusi tevékenység, folyik az újjászületés, a tisztulás, a nemesbülés, szóval, a színeváltozás folyamata. Színeváltozás mindenki számára egyaránt.

Nincs tehát két kereszténység, ahogy nincs két cél, ahogy nincs kétféle Krisztus; nincs két egyház, melyek közül az egyik a klerusé, a másik a laikusé – az egyik a szerzetesek, a másik a világiak egyháza; nincs Krisztusnak két háza, melyek közül az egyik a tökéletesek, a másik a tökéletlenek egyháza volna. Ez tévedés. Krisztusi életet mindenütt élhetünk, abba mindenütt elmerülhetünk; e téren céheknek s privilégiumoknak nincs helyük. Mindenkinek szól az Üdvözítő szava: aki Atyám akaratát cselekszi, az megy be a mennyek országába, s ismét: Atyám akaratát az, hogy szentek legyetek. Aminthogy voltak is, vannak is mindenütt, a társadalmi élet minden rétegében, a munkának minden mezején krisztusi lelkek s voltak s vannak minden hivatásban szentek. Azért van az aztán, hogy valaki szentebb lehet a világban, mint más a kolostorban; hogy üdvözülhet a világban, mialatt más elkárhozik a klérusban. E fölvilágosodás erejében bizalommal kell mindenkinek föltekintenie az Úrra s át kell éreznie, hogy az Isten azt az egész nagy szent életet követeli tőlünk, bárhol legyünk, melyet Krisztus élt elénk. Nem vagyunk profánok, sem másodrendű keresztények; nem szabad a mennyországnak csak kuckójába kíváncskoznunk; minek a kuckó, mikor az egész Krisztus a mienk? Nem zavarodunk meg egy cseppet sem azért, hogy nem állunk az egyház hierarchiájában, hogy nem vagyunk papok vagy püspökök, hogy nem élünk kolostorban; ti mindnyájan testvérek vagytok – mondotta az Úr – célotok egy, mesteretek s éltetek kincse is egy... egyetlenegy, Krisztus s az ő kegyelme, szép életben kifejtve!

A testvériség ez alapján, a célok e szent közösségében azonban nincs lelket ölő egyformaság, sőt *az utakban s eszközökben nagy a különbség;* az életviszonyok más-más utat nyitnak s látszólag el-elfekvő irányokba hajtanak. Vannak ugyanis oly lelkek, kik összes életviszonyaik szerint állnak bele a lélek munkálásába a szerzetekben, vagy teljesen mások lelkének gondozását vallják hivatásuknak a klerusban, mialatt a „világiak” „világi” életet élnek. E pályák nem a cél, hanem az eszközök körül térnek el egymástól s jellemzésükre azt szoktuk mondani, hogy azok az úgynevezett evangéliumi tanácsokat követik, ezek pedig a parancsok útján iparkodnak keresztény életre. Az élet a cél ott is, itt is; „tanácsok” s a „parancsok” eszközszámba jönnek. Laikusnak és szerzetesnek egyaránt kell lelkét művelnie, imádkoznia, elmélkednie, önmagát megtagadnia, a szentségekhez járulnia s praktice szeretnie; de mindez megint csak eszköz, eszköz, mely annyit ér, amennyire a célra segít. Azért imádkozunk, azért áldozunk s böjtölünk, azért fűkezzük indulatainkat, hogy Krisztus szeretetében s szeretetéből éljünk. Mit használ a hivatás, az állás, a szerep, a foglalkozás, mit használ ez a sok eszköz, ha a célt el nem érjük? Mily oktalanság volna büszkélkedni az eszközre s a laikust lenézni! De ugyancsak oktalanság volna az eszközt, az imát, a szentségeket becsmérelni, merthogy nekünk csak a cél imponál. Oktalanság ez, oktalanság az! A bölcsesség pedig abban áll, hogy használjunk föl mindent arra, hogy tisztábbak, nemesebbek, Jézus indulataiban otthonosabbak legyünk, hogy az Isten szent akaratát megtegyük. Az eszköznek a cél, a formának a tartalom ad értéket. A modern ember a formában több öntudatosságot, több mélységet s bensőséget keres; joga van hozzá, keresni s találni is, ugyanezt sürgeti a vallásosságban s rémül a sok ürességtől. Ezt is jól teszi; de fogjon is hozzá, hogy magában s másokban is változtasson rajta. Mindenesetre célt érhet; teológiai

tudományosság nélkül is a mélységbe ereszkedhetik Kempis Tamással s hivatásos aszketizmus nélkül is szert tehet szívbeli bensőségre. De ugyancsak el kell ismernie, hogy az evangéliumi tanácsok az arra való lelkeket a leghathatósabbban segítik a szentségre.

Ah, tehát élet, élet... ez a jelszó. Nem szisztémát, nem formalitást, nem paragrafust keresünk, hanem életet; az életet élni s másokban is fölébreszteni kívánjuk. Minden forma ezt szolgálja!

Mérhetetlen mezeje nyílik meg itt a keresztény szeretet tevékenységének, *klerus s laikus kezét foghat a nép nevelésében és fejlesztésében*. A laikus nem hatolhat oda a szívek mélyébe, a lelkek sötétségébe, ahová a klerus Krisztus kegyelmével a szentségekben bevilágíthat; a klerus meg nem férkőzik el a világi életnek elágazásaiba, ahová elér a laikus. Segítsék egymást s amint egy célt szolgálnak lelkük megszentelésében, szolgáljanak egy célt az apostolkodásban. A krisztusi élet és tevékenység e nagy közössége kiváltja majd bennük a régi kereszténység erejét, a testvériségnek áldását. Nem veti meg így egyik rend a másikat, nem húzódozik, nem fázik kölcsönösen egymástól; típusaik különbözők lesznek, de vérük, szellemük egy!

* * *

A modern katolikusok lelkületének itt jelzett irányzatai ötlöttek szemembe, irányzatok, vágyak, aggodalmak, kívánalmak, melyek egy elváltozott világnak pszichológiai vetületei. Nem látok bennük tagadást, sem ellenséges támadást, legföllebb félreértést és idegenkedést, melyet alkalmasan szét kell oszlatnunk, hogy a modern kedélyvilágot is mindenestül beállíthassuk a változatlan, őserős kereszténység igazságaiba s életébe. Lehet ezeket a meg nem értett lelkeket megérteni, lehet aggodalmaikat s hangulataikat méltányolni s közeledésünk révén, mely a lényegesből mit sem hagy el, nagy lelki megnyugvást önthetünk korunk s egyházunk fiainak szívébe.

Ez a megértés és méltánylás egyik *nélkülözhetetlen vonása az apostoli léleknek*, melynek következtében *alkalmazkodni tud*; a másik vonása változatlan Pál apostol idejétől kezdve, hogy *alkalmazkodva is a régi keresztény igazságot s szeretetet juttassa a haladó kultúrának*.